

Anton van Hooff

Terug naar de barbaren

Het West-Romeinse Rijk stierf in 476 een gewelddadige dood

De Academische Boekengids 62, mei 2007, pp. 13-15.

Generaties historici hebben de problemen van hun eigen tijd ingezet als verklaring voor de val van het Romeinse Rijk. In een indrukwekkende nieuwe studie keert de Britse historicus Peter Heather terug naar het achttiende-eeuwse standaardwerk van Edward Gibbon.

Alleen al in de afgelopen maanden verschenen vier artikelen met de woorden 'Decline and Fall' in de titel. Ze gingen over het Amerikaanse conservatisme, het wereldrijk van de Verenigde Staten, wetenschappelijk Europa en Tony Blair. De Britse historicus Edward Gibbon had een wel heel gelukkige hand toen hij zijn gigantische werk over de ondergang van het Romeinse Rijk *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (6 delen, 1776 en 1788) doopte. De kracht van deze woorden blijkt bij de vertaling in het Nederlands. Zo noemt een (verkorte) Nederlandse editie van Gibbons studie zich *Herfsttij en Ondergang van het Romeinse Rijk*. Maar dat ontbeert toch de beeldspraak van de langzame neergang gevolgd door de onherroepelijke val, terwijl 'neergang en val' weer het fraaie jambische ritme (kort-lang-kort-lang) van 'Decline and Fall' mist.

Niet alleen door zijn rake titel toonde Gibbon zich een bekwaam stylist. Zijn breed vloeiende proza is nog steeds alleszins leeswaard. Bovendien is Gibbon ook inhoudelijk actueel gebleven. Iedereen die nadenkt over de verdwijning van het Romeinse Rijk dient zich rekenschap te geven van Gibbons verklaring. Hij stelt dat het christendom het rijk van binnen uitholde, waarna de barbaren van buiten het doodvonnis voltrokken. Onze schoolmeesters lieten deze laatste factor tot onze verbeelding spreken. Zij vertelden over enorme horden op drift geraakte barbaren. De Hunnen - de gangmakers van de grote volksverhuizing - galoppeerden over de Noord-Europese laagvlakten op de lelijke, kleine paarden waarmee ze vergroeid leken. Rauwe biefstuk maakten ze mals door hem als zadel te gebruiken.

Generaties historici hebben deze romantische verklaring van grote groepen barbaren om allerlei redenen gerelativeerd. Toch keert Peter Heather in zijn vorig jaar verschenen *The Fall of the Roman Empire. A New History* terug tot de idee dat de Hunnen de katalysatoren waren van de ineenstorting van het Romeinse Rijk in het Westen. Het is de vraag in hoeverre Heather hiermee een kind van zijn tijd is. Projecteert hij met deze benadering hedendaagse preoccupaties op de ondergang van Rome? Een rondgang langs de theorieën die in de afgelopen eeuwen opgeld deden, leert dat zij ten minste evenveel zeggen over de eigen tijd als over de oudheid.

Dat geldt ook voor Gibbon. Als man van de verlichting was hij geen pessimist. Hoewel het rijk van Rome was bezweken onder de aanvallen van barbaren, was het Europa van zijn tijd naar zijn overtuiging ruimschoots opgewassen tegen een horde nieuwe Hunnen wanneer die onverhoeds zou opduiken uit de binnenlanden van Eurazië. De twaalf krachtige koninkrijken en drie republieken die destijds de ruggengraat van Europa vormden, konden onvergelijkbaar meer troepen op de been brengen dan het Imperium Romanum. Bovendien beschikte het Westen over een kolossale artillerie.

Voor de andere ontbindende factor, het christendom, hoefde het Westen volgens Gibbon evenmin beducht te zijn, als het maar zijn verstand gebruikte. Het christendom dat Rome ondermijnd had, was een godsdienst van buiten de maatschappij staande kwezels en kluzenaars. Zoals de meeste achttiende-eeuwse intellectuelen had Gibbon niets tegen God, maar hij deelde wel de antiklerikale sentimenten van zijn tijd.

'SCÈNES VAN VRETENDE EN VRIJENDE ROMEINEN HOUDEN HET BEELD VAN EEN ONTAARDE BESCHAVING IN STAND.'

'En daar zulke eene buitensporige weelde ontegenzeggelijk het volkskarakter in den grond bederft, en alle welvaart verbant, was dit ook voornamelijk de oorzaak van den val der Romeinen. Eene nuttige les ook voor ons Nederlanders!', aldus Hendrik Wester in een *Kort overzicht van de voornaamste oude en latere volken of landen op den aardbol. Een schoolboek voor de hoogste klasse* uit 1816. Het Victoriaanse tijdvak ziet de ondergang van Rome vooral als een morele les: zo gaat een decadente beschaving te gronde. Daarom gaat het strijdbare christendom in het offensief tegen alles wat vies en voos is. Het is de tijd dat de in Pompei opduikende erotische tafereelen officieel slechts verontwaardiging opwekken. Alleen uitgelezen gasten mogen ze zien in het geheime kabinet van het Koninklijk Paleis in Napels (nu het Museo Archeologico Nazionale). Slechts de heren van de elite kunnen zich de dure plaatwerken veroorloven waarin die schokkende kunst is afgebeeld.

Natuurlijk is de zonde altijd veel boeiender dan de deugd. De ambiguïteit is zichtbaar in het reusachtige schilderij 'Les Romains de la décadence' van Thomas Couture uit 1847 (Musée d'Orsay, Parijs). Historische romans als *Ben-Hur. A Tale of the Christ* van Lewis Wallace (1880) en *Quo vadis. Een verhaal uit de tijd van Nero*, van Henryk Sienkiewicz (1895), laten het frisse, onschuldige christendom triomferen over de verdorven heidense wereld. In het fin de siècle gaan kunstenaars zich verlustigen in de decadentie. Denk bijvoorbeeld aan de honderden schilderijen van een kwijnende Romeinse wereld die Laurens Alma Tadema, alias Sir Lawrence Alma-Tadema (1836-1912), een fortuin en een adelstitel bezorgden. Louis Couperus' *Berg van licht* (3 delen, 1905-1906) vermeit zich in de androgyne sfeer van een ondergaande beschaving.

De film neemt daarna in veel opzichten de rol over van de historische roman en het historiestuk. Soms zijn de decors zelfs ontleend aan de schilderijen van de negentiende eeuw. Scènes van vretende en vrijende Romeinen houden het beeld van een ontaarde beschaving in stand. Nog in de jaren zeventig hield een Amerikaanse president zijn landgenoten voor dat ze zedelijk het hellende pad van Rome opgingen. Deze moraalapostel was Richard Milhous Nixon ...

Ondertussen leverde het sociaal-darwinisme een nieuwe wetenschappelijke theorie en een actuele les. Het kon geen toeval zijn dat de 'white man' de last van de wereldbeheersing droeg. Kennelijk was hij de 'fittest' die de andere rassen definitief had overvleugeld. In het licht van de later uit naam van de rassen theorie gepleegde massamoorden klinken zulke opvattingen huiveringwekkend. Maar omstreeks 1900 waren ze onder intellectuelen gemeengoed.

Dat het een Duitse geleerde was die deze theorie toepaste op de ondergang van Rome, is min of meer toeval. Otto Seeck oogstte veel bijval met zijn *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (6 delen, 1895 en 1920). Met een indrukwekkende nauwkeurigheid liet hij oorspronkelijk bronnenmateriaal bewijzen dat Rome was verwoest. Door de eeuwen heen toonden de grafinscripties van Rome een toename van on-Romeinse namen. Onder meer uit dit gegeven leidde Seeck af dat in het hart van het rijk het kostelijke Romeinse ras verdrongen was.

De ware Romeinen, zij die zich als militair in dienst van het rijk stelden, hadden een grotere sterftkans dan de weke knapen die bij moeders pappot bleven. Terwijl die alle gelegenheid hadden zich voort te planten, gold tot Septimius Severus (keizer 193-211) voor soldaten een huwelijksverbod - dat Seeck overigens naïef gelijkstelt aan een procreatiestop. Zo deed zich een proces van negatieve selectie voor. In onnavolgbaar Duits: 'die Ausrottung der Besten' ('verdelging der besten' haalt het niet bij het origineel). Uiteraard behelsde Seecks theorie een vermaning aan het witte Westen: houd uw ras zuiver als u wilt blijven heersen. Ook Seeck gaf dus het Westen de kans zich aan het droeve lot van Rome te onttrekken. Uiteindelijk was ook hij geen doemdenker.

'DE WEKE KNAPEN DIE BIJ MOEDERS PAPPOT BLEVEN, HADDEN ALLE GELEGENHEID ZICH VOORT TE PLANTEN.'

De Eerste Wereldoorlog sloeg echter ieder cultuuroptimisme de bodem in. De jongemannen die met Homerus in hun ransel ten oorlog trokken om daar de 'heros' uit te hangen, verbloeden in de loopgraven van het westelijk front. Met zijn jeugd scheen Europa zijn toekomst te hebben geslachtofferd. Deze ondergang riep natuurlijk de vergelijking op met die van een andere grote beschaving, die van de klassieke oudheid.

Al in 1918 publiceerde de classicus en archeoloog H.M.R. Leopold een geschrift met de veelzeggende titel *De spiegel van het verleden. Beschouwingen over den ondergang van het Romeinse Rijk naar aanleiding van het huidige wereldgebeuren*. In hetzelfde jaar verscheen in Wenen het eerste deel van een boek waarvan de titel het cultuurpessimisme uitbazuint: *Der Untergang des Abendlandes*. Voor de auteur, Oswald Spengler, waren de tekenen des tijds duidelijk. Ooit was Europa een 'Kultur' geweest, zoals het oude Hellas, klein, maar fijn. In de oudheid was met Rome de 'Zivilisation' begonnen, die slechts groots oogde. De omvang van het rijk en van zijn monumenten was het onmiskenbare teken van een holle beschaving die ten dode was opgeschreven, net zoals de westerse, die zich in techniek, wolkenkrabbers en massificatie vermeide. De miljoenenstad Berlijn was voor Spengler het moderne Rome dat het Duitse Athene, München, onherroepelijk had overvleugeld.

Spenglers wanhoop vond in zijn tijd enorme weerklank. Vooral de opkomst van de massa verontrustte vele intellectuelen. Daarom oogstte José Ortega y Gasset met zijn *La rebelión de las masas* (1929) wereldwijde bijval. De Nederlandse titel die de hispanist Johan Brouwer aan zijn vertaling (1935) gaf, maakt de boodschap van het boek nog dreigender: *Opstand der horden*. Onder die naam werd het ook bij ons zeer populair. Andere geschriften van Ortega y Gasset werden eveneens in het Nederlands uitgegeven, zoals *Del imperio romano* uit 1941. Het opstel begint met een eresaluut aan Michael Rostovtsev (1870-1952), de grote Russische historicus van de oudheid die na de revolutie emigreerde naar de Verenigde Staten. Rostovtsev schreef de overwinning van de bolsjewieken toe aan het falen van de stedelijke bourgeoisie, waartoe hijzelf behoorde. Die was er niet in geslaagd de massa van het platteland te cultiveren. Dat was in het Romeinse Rijk ook gebeurd. Ook daar had de stedelijke elite het afgelegd tegen het onbeschaafde platteland. Weer fungeerde de ondergang van het Romeinse Rijk als een déjà vu.

En zo werden in de loop van de twintigste eeuw allerlei eigentijdse preoccupaties op Rome geprojecteerd. De economische crisis van de jaren dertig leverde de ontdekking op dat het Romeinse Rijk bezweken was aan het gebrek aan koopkracht bij de massa, een les die pleitte voor een keynesiaanse politiek. In het fascisme herkende F.W. Walbank de laat-Romeinse dwangstaat van keizer Diocletianus, die individuen aan hun beroepsgroep bond en aldus het corporatisme invoerde (*The Awful Revolution*, 1946).

‘OOK KLIMAATSVERANDERING EN MILIEUPROBLEMEN ZIJN GENOEMD ALS FACTOREN VOOR DE ONDERGANG VAN HET ROMEINSE RIJK.’

Het is geen doen alle 210 theorieën aan te stippen die Alexander Demandt onderscheidt in zijn *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt* (1984). Wat ze gemeen hebben, is dat ze vooral de contemporaine zorgen weerspiegelen. Zo zijn ook klimaatsverandering en milieuproblemen aangewezen als ondergangsfactoren. Al in 1917 schreef de econoom Ellsworth Huntington het artikel ‘Climatic Change and Agricultural Exhaustion as Elements in the Fall of Rome’. De boomringen van de sequoia’s in Californië (!) wezen er volgens hem op dat aan het einde van de tweede eeuw n.C. een gestage verslechtering van het klimaat had ingezet.

Meer recent wees de geochemicus Jerome Nriagu loodwit als de boosdoener aan, in een artikel in de *New England Journal of Medicine* uit 1983. De Romeinse volksgezondheid zou zijn ondermijnd door loden waterleidingen. Daarnaast zou het langdurig koken van ongefermenteerd druivensap tot most, *defrutum*, in loden vaten tot vergiftiging hebben geleid. De dikke siroop werd gebruikt om wijn te verzoeten en te conserveren. Skeletten van Romeinen die jichtverschijnselen toonden, zijn wel als bewijs aangevoerd. En onlangs verklaarde een Italiaanse politicus dat het Romeinse Rijk te gronde is gegaan aan vergrijzing ...

Dergelijke monocausale verklaringen doen de moderne historicus glimlachen. Hij zweert bij complexe verklaringen en/of relativeert het probleem. Is er in plaats van ondergang niet eerder sprake geweest van een ‘transformatie’? Hebben wezenlijke cultuurcomponenten, zoals de taal en het christendom, de desintegratie van het Romeinse Rijk niet als politiek instituut overleefd? Overigens heeft dat rijk alleen in een West-Europese tunnelvisie in 476 opgehouden te bestaan. Opperbevelhebber Odoaker stuurde na zijn onttroning van Romulus Augustulus, keizer van het West-Romeinse Rijk, de keizerlijke parafernalia naar Constantinopel. Zo werd het keizerschap weer in zijn eenheid hersteld (sinds Diocletianus was het verdeeld tussen een oostelijke en een westelijke bekleder). De keizer in Constantinopel bleef zich beschouwen als keizer van alle Romeinen.

Toen het Latijn in het Oosten niet langer als rijkstaal te handhaven was, noemden de inwoners zich in het Grieks Romeinen, *Romaioi*. Constantinopel bezag met misprijzen het herstel van het westelijk keizerschap door Karel de Grote. Via de Ottonen leidde deze *renovatio imperii* tot het Heilige Roomse (= Romeinse) Rijk van de Duitse Natie. Dat ging door allerlei verwickelingen in 1806 over in het Keizerrijk Oostenrijk. In 1871 stond weer een Deutscher Kaiser aan het hoofd van een Duits Rijk, maar daaraan kwam al in november 1918 een einde, toen Wilhelm II tot aftreden werd gedwongen. In dezelfde maand kwam in feite ook een einde aan het Oostenrijkse keizerschap, door de verklaring van Karl II dat hij afzag van ‘ieder aandeel in de staatszaken’.

‘NOORD-AFRIKA HAD EEUWENLANG HET VOEDSEL VOOR ROME GEPRODUCEERD EN DE BELASTINGEN OPGEBRACHT DIE HET RIJKSLEGER STERKER EN GROTER MAAKTEN DAN WELKE ANDERE TROEPENMACHT OOK.’

Toch is het West-Romeinse Rijk in 476 wel degelijk gestorven. Dat betoogt Peter Heather met veel verve in een boek dat de aanleiding vormt om nog eens over ‘Decline and Fall’ te schrijven. Heather maakt de pretentie om ‘A New History’ van de val van het Romeinse Rijk te schrijven wonderwel waar. De redeneringen die hij naar voren brengt, zijn stuk voor stuk al eens eerder gedebiteerd, maar hij weet ze een plaats te geven in een samenhangende gedachtegang. Heather maakt daarbij op indrukwekkende wijze gebruik van nieuw archeologisch materiaal dat in de afgelopen decennia is gevonden buiten de rijksgrenzen, in barbarenland dus. Want daar zijn uiteindelijk de krachten gemobiliseerd die het Romeinse Rijk vernielden. Heather wil niet weten van crises die het rijk al sinds eeuwen ondermijnden. Hoewel er zeker gewelddadige overdrachten van keizerlijke macht zijn geweest, bleef het rijkssysteem tot ver in de vierde eeuw intact.

In Heathers visie was het Romeinse Rijk niets meer en niets minder dan een politieke constructie waarbij lokale stedelijke elites garant stonden voor de betaling van belastingen die de centrale staat nodig had om de troepenmacht in stand te houden. Deze elite was zich er goed van bewust waar haar belang lag. Toen het beschermheerschap van de eigen stad niet meer voldoende macht opleverde, streefde zij ernaar opgenomen te worden in de rijksbureaucratie. Daar kon zij de invloed, en dus de protectie, krijgen om haar eigen (land)bezit veilig te stellen. Dat er minder badhuizen en andere publieke monumenten werden gebouwd door plaatselijke sponsors is geen symptoom van een economische crisis, maar van het verleggen van prioriteiten. Centralisatie was nodig geworden om het hoofd te bieden aan de druk die het Sassanidische Rijk sinds de derde eeuw n.C. uitoefende. Uiteindelijk werd ook aan deze dreiging uit het Oosten het hoofd geboden.

Ondertussen hadden zich in het Westen aan de rijksgrenzen machten gevormd die het stamverband te

boven gingen. De aanvankelijk egalitaire gemeenschappen van het 'vrije' Germanië ontwikkelden door de contacten met het Romeinse Rijk een maatschappelijke hiërarchie. Archeologische vondsten tot in Denemarken bewijzen dat de artefacten van de Romeinse beschaving symbolen van macht en status werden. De elite kon zich alleen waarmaken door leiding te nemen over grote verbanden. Deze boventribale eenheden zouden in symbiose met het Romeinse Rijk hebben kunnen leven als zij niet de druk van de Hunnen hadden ondervonden. Het binnenkomen van de Goten over de Donau was het resultaat van die druk, die in het voorbije decennium was gegroeid.

Ook het oversteken van de Rijn op oudejaarsavond 406 was het gevolg van het opdringen van de Hunnen, die toen nog geen directe bedreiging voor het Rijk vormden. Heather spreekt van een domino-effect. De grote groepen barbaren die zich nu binnen de rijksgrenzen vestigden, soms met onwillige toestemming van de rijkscentrale, stelden politiek en militair onvergelijkkelijk veel méér voor dan in de voorbije tijden, toen barbaarse groepen als hulptroepen van de Romeinse legioenen fungeerden.

Heather gelooft niet in de ondermijning van de rijkscracht door het christelijke transcendentisme of morele verval. Zijn stelling is dat het Romeinse Rijk door militaire factoren ten onder ging. Aan de vooravond van zijn laatste eeuw, in 375, beschikte het over een troepenmacht van minstens driehonderdduizend man. Daartegenover konden de barbaren de volgende aantallen weerbare mannen stellen: veertigduizend Goten, dertigduizend barbaren in de kongsi van Vandalen en anderen die in 406 de Rijn overstaken, en vijftienduizend Bourgondiërs. Met nog wat ander barbaars kleingoed erbij schat Heather dat zo'n '120.000 armed outsiders played some part in bringing down the western Empire'. Dit getal lijkt weliswaar bescheiden, maar is van een andere orde van grootte dan waarmee het Romeinse Rijk eerder te maken had gehad - bovendien moest het leger zijn aandacht nu over diverse fronten verdelen.

De zwakke agrarische economie was niet in staat de extra belastinginkomsten te genereren die nodig waren om de Romeinse strijdkrachten uit te breiden. Die inkomsten daalden door het verlies van provincies in Brittannië, Gallië en Spanje. Fataal was het verlies van Noord-Afrika aan de Vandalen. Dat had eeuwenlang het voedsel voor Rome geproduceerd en de belastingen opgebracht die het rijksleger sterker en groter maakten dan welke andere troepenmacht ook. In 441/2 stonden West en Oost klaar om die provincie te heroveren, maar door de inval van Attila de Hun in de Balkan moest het Oosten zijn troepen terugroepen van Sicilië. Andere pogingen (in 461 en 468) faalden jammerlijk. Toen Justinianus het gebied uiteindelijk tussen 533 en 548 heroverde, was het met het West-Romeinse Rijk al gedaan.

Heather heeft oog voor de economische, sociale en culturele continuïteit van de 'Romanitas' in de barbaarse koninkrijken die zich nestelden op het oude rijksgebied. 'What did come to an end in 476 was any attempt to maintain the western Roman Empire as an overarching, supra-regional political structure.' Hij karakteriseert het Romeinse Rijk als een 'one-party state' waarin corruptie eeuwenlang endemisch was. Lokale elites stelden hun belangen veilig door Latijn te spreken en Romeins burger te worden. Zo gingen zij een symbiose aan met de imperiale superstructuur, die zorgde voor veiligheid in het rijksgebied. Toen het rijk niet meer in staat bleek die primaire taak te vervullen, verlegden de lokale landheren zonder veel scrupules hun loyaliteit naar de barbarenkoningen.

Heathers *New History* is alleen al door de samenhang van visie en het meesterlijke gebruik van schriftelijk en archeologisch bronnenmateriaal een indrukwekkend werk. Bovendien maken de kleine geestigheden, de levendige stijl en de actualiserende vergelijkingen het kennismaken van de tekst van 459 pagina's tot een genoegen voor de lezer. Al wil Heather niet van een 'Decline' weten, met zijn *The Fall of the Roman Empire* is hij de nieuwe Edward Gibbon.

Dr. Anton J.L. van Hooff doceert antieke cultuurgeschiedenis aan de Nijmeegse universiteit en klassieke talen en cultuur aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

Besproken boeken:

The Fall of the Roman Empire. A New History
door **Peter J. Heather**.
Pan Macmillan. Londen 2006.
592 pag., € 42,00